

**FRAZEOLOGIK IBORALAR VA ULARNING SEMANTIK-
GRAMMATIK TUZILISHI**
**ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ВЫРАЖЕНИЯ И ИХ СЕМАНТИКО-
ГРАММАТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА**
**PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS AND THEIR SEMANTIC-
GRAMMATIC STRUCTURE**

Nuriddinova Mavluda Shuxratjon qizi

QDPI “Maktabgacha va boshlang’ich ta’limda ingliz tili”

kafedrasi o’qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada frazeologik iboralar va ularning semantik-grammatik tuzilishi xususida fikr yuritiladi.

Tayanch tushunchalar: frazeologik ma’no, frazeologik ibora, frazeologizm, frazeologik birlik.

Аннотация: В статье размышляется о семантико-грамматическом строении фразеологических выражений.

Опорные понятия: фразеологический смысл, фразеологическое выражение, фразеоло-гизм, фразеологическое единство.

Annotation: In article is told about the semantically grammatical structure of phraseological expressions.

Supporting concepts: the phraseological sense, the phraseological expressions, the phraseology, the phraseological unit

Frazeologizmlar, soʻzlar kabi, yaxlit bir maʼno ifodallasada, lekin frazeologik maʼno jihatdan leksik maʼnodan farq qiladi. Frazeologik maʼno qoʻshimcha atfenkalardan iborat boʻladi. Belgi, harakat kabilar haqida frazeolo-gizm ifodalaydigan maʼlumot frazeologik maʼno deyiladi. Masalan: *Endi toʻrtinchi rotani ham ratsiya bilan taʼmin qilsak, oshiq olchi boʻlardi. Bu yerda ekanizni eshitib, hech narsa koʻzimga koʻrinmadi, uchib bora qolsam dedim.*(O) Birinchi

misoldagi frazeologizm belgi, ikkinchi misoldagisi esa harakatni bildiradi. Shu sababli, frazeologizmlar soʻzlarga sinonim boʻlgan hollarda ham frazeologik maʼno bir-biriga teng boʻlmaydi. Frazeologik maʼnoning hajmi leksik maʼnoning hajmiga nisbatan keng, murakkab boʻladi. Koʻpgi-na frazeologizmlar maʼnosida soʻzning maʼnosi boʻlmagan komponent hisoblanadi. Masalan: **a hard nut to crack – a very difficult problem.** (Boshida yoʻngʻoq chaqmoq – oʻta darajada azoblanmoq). Koʻrinib turibdiki, bu frazeologizmlar maʼnosida yaxlit maʼno bor, frazeologizmlar tarkibidagi soʻzlar maʼno mustaqilligiga ega boʻlmaydi. Shuning uchun ayrim frazeologizmlarning komponentlari oʻzgarsa ham frazeologik maʼno saqlanadi: Masalan: **to stand to one’s guns-to stick one’s guns;** bir pul-ikki pul-uch pul. Keltirgan dalillar, frazeologizmlar garchi soʻzlar kabi yaxlit maʼno ifodalasa-da, lekin frazeologik maʼno bilan leksik maʼno tabiati bir xil emasligini koʻrsatadi. Frazeologizmlar semantik jihatdan soʻzlardan farqli belgi xususiyatlarga ega boʻlgani uchun ham, tilda paydo boʻlgan va yashab kelmoq-da. Oʻzaro bogʻlangan bu soʻzlar mohiyatiga koʻra birikmaga yoki gapga teng boʻladi. Bunday birikma yoki gapdan yaxlitligicha anglashiladigan frazeologik maʼno uni sintaktik birlik deb emas, balki se-mantik birlik deb qarashga olib keladi. Shu sababli, birikmaga yoki gapga tenglik haqida gapirganda iboraning ichki sintaktik qurilishi koʻzda tutiladi; ibora tarkibini sintaktik tahlil qilish nutq birligining tarkibini emas, balki til birligining tarkibini tahlil qilish boʻladi. Umuman, ibora tarkibida qatnashgan soʻzlar orasidagi sintaktik bogʻlanish oʻz kuchini saqlaydi, faqat ichki boʻladi.

Masalan: —koʻngli ogʻridil iborasi ichki sintaktik qurilishi jihatdan gapga teng, ayni shu iboraning koʻnglini ogʻritmoq varianti esa birikmaga teng. Bunday sintaktik qayta qurilish esa feʼl iboraga nisbat yasalishi munosabati bilan yuz beradi; oʻtimsiz feʼl bosh kelishikdagi ot bilan munosobatga kirishgan boʻlsa, orttirma nisbat yasovchisini olib, oʻtimliga aylangach, ot komponentning bosh kelishigi tushum kelishigiga almashadi. Koʻrinadiki, bir komponentdagi grammatik oʻzgarish ikkinchi komponentga ham shunga muqobil oʻzgarishni talab qiladi, natijada gapga teng holat birikmaga teng holatga oʻtadi. Bunday ikki xil sintaktik qurilish shaklida boʻla oluvchi iboralar anchagina: “*koʻzi koʻr, qulogʻi kar boʻldi*” - “*koʻzni koʻr*

qulog`ini kar qilmoq`; “*ko`zini moshdek ochmoq-ko`zi moshdek ochildi*” ka-bi. Orttirma nisbat yasalishi doim sintaktik qurilishni o`zgartirib yubormaydi. Masalan: —ko`z oldiga kelmoq, —ko`z oldiga keltirmoq iborasida nisbat yasalishi sintaktik qurilishni-birikmaga teng holatni o`zgartirmaydi, bu yasaliş tufayli ikkinchi variant o`timlilik kashf etadi. Bunday grammatik o`zgarishlar iboraning faqat ifoda planida ro`y berib, uning mazmun planiga ta`sir qilmaydi. Gapga tenglikdan birikmaga tenglikka va, aksincha, aylanish iboralarning ma`lum bir qis-migagina xos bo`lib qolgan iboralar doimo bir sintaktik qurilish shaklida namoyon bo`ladi. Masalan: —ko`ziga cho`p solmoq, —ko`zini bo`yamoq, —ko`z o`ngida kabi iboralar doim birik-maga teng qurilishli shaklda: —ko`zi yetdi, —ko`zi ilindi, —ko`zi ko`r – qulog`i kar kabi iboralar doim gapga teng qurilishi shaklda ishlatiladi. Misollardan ko`rinadiki, ichki sintaktik qurilishi birik-maga teng iboralar ham, gapga teng iboralar ham yig`iq va yoyiq bo`ladi, odatdagi sintaktik bog`lanishlarda qanday bo`laklar qatnasha, iboralar tarkibida ham xuddi shunday bo`laklar qatnasha-di. Iboralarning paradigmatic shakllari (turlanish, tuslanish kabilar) dastavval ularning qaysi turkumga mansub ekanligi bilan belgilanadi. Iboralarning asosiy qismini fe`l frazeologik birliklar tashkil qiladi. Fe`l iboralarning ichki sintaktik qurilishi birikmaga teng bo`lsa, bunday fe`l ibora tuslanadi: —bosh egdim, —bosh egsin kabi. Agar iboraning ichki sintaktik qurilishi gapga teng bo`lsa, bunday fe`l ibora tuslana olmaydi, doim 3-shaxs shaklida turadi. Bu ikki tur fe`l iboralar tuslanishi jihatdan farq qiladi, ammo mayl, zamon kabi kategoriyalarning formalarida o`zgarish har ikkisida voqe` bo`laveradi: *bosh egdim, ko`z tegsa, bosh egibdi, ko`z tegibdi* kabi. Bunday iboralarning ko`pi bo`lishli va bo`lishsiz aspektida ham kelaveradi: *bosh egaylik va bosh egmaylik* kabi. Fe`l frazeologik birliklarning leksik tarkibida, fe`l so`z komponentidan tashqari, boshqa turkum so`zi ham qatnashadi. Bunday so`z komponent ko`pincha ot bilan ifodalanib, uning tarkibida egalik affiksi vositasida fe`l ibora uch shaxsdan biriga nisbat beriladi: *ko`nglim yorishdi, ko`ngling yorishdi, ko`ngli yorishdi* kabi. Gapga teng qurilishli iboralarda shaxs-son ma`nosi tuslovchi bilan emas, balki egalik affiksi bilan ifodalanadi.

Birikmaga teng qurilishli fe‘l iboralarda esa shaxs-son ma‘nosini tuslovchi ham, egalik affiksi ham ifoda-laydi. Bunda ikki holat mavjud:

1. Tuslovchi bilan egalik affiksi shaxs-sonda muvofiqlashib boradi: *ko`nglimni uzdim, ko`nglingni uz* kabi. Bunda ayni shaxs-son ifodasi ikki marta ifodalanadi.
2. Tuslovchi bilan egalik affiksi boshqa-boshqa shaxs-son ma‘nosini ifodalash uchun xizmat qiladi, shunga ko`ra har biri mustaqil o`zgaradi: *ko`nglini topdim, ko`nglingni topsin* kabi.

Ayrim iboralarga bu ikki holat birgalikda xos bo`ladi: *ko`nglingni buzdim, ko`nglimni buzdim ka-bi*. Ot-komponent tarkibida qatnashadigan egalik affiksini o`zgartirib ishlatish sifat, ravish iboralarda ham mavjud: *ko`ngling bo`sh, oyog`ingni qo`lingga olib, oyog`ini qo`liga olib* kabi. Ba‘zi iboralar sin-taktik qurilishiga ko`ra birikmaga teng bo`la turib, doim 3-shaxsda ishlatiladi. Masalan: boshidan oshib yotmoq iborasi faqat 3-shaxsda keladi, chunki tuslanishida narsa bilan bog`lanadi. Ba‘zi iboralar grammatik qurilishida doim 3-shaxs egalik affiksi qatnashadi, chunki egalik olib nisbatlanishida bun-day ibora narsa bilan bog`lanadi: *mag`zini chaqmoq, misi chiqdi* kabi. Bunday hodisa fe‘l bo`lmagan frazeologik birliklarda ham mavjud: *boshini yeb, ko`nglining kiri yo`q, ichi qora* kabi. Ayrim iboralar-da ot so`z komponentga egalik affikslarining faqat ko`plik shakllari qo`shiladi: *gapimiz bir joydan chiqdi, gapingiz bir joydan chiqdi* kabi. Faqat ko`plik tuslovchisini olib keladigan iboralar ham uch-raydi: *gapni bir joyga qo`ydik (qo`yishdi yoki qo`ydilar)* kabi. Ot-so`z komponentga tugaydigan ayrim iboralar kelishikda o`zgaradi, son shaklini o`zgartiradi: *ammamning buzog`i, ammamning buzoqlari-dan, ammamning buzog`ini; toshbag`ir, toshbag`irlar, toshbag`irlarga*. Misollardan ayonki, tuslanish egalik affiksi olib o`zgarishi odatda kishi bilan bog`lanishda sodir bo`ladi, narsa bilan bog`lanishda esa doim 3-shaxs tuslovchisi yoki egalik affiksi keladi. Iboralarning sintaktik qurshovi. Sintaktik qurshov deganda iboralarning nutqda turli bo`laklar bilan bog`lanishi nazarda tutiladi. Iboraning biror sintaktik qurshovga ega bo`lishi uning turkumiga, ichki sintaktik qurilishiga, fe‘l iboralarda fe‘l so`z komponentning boshqaruviga va bu

boshqaruvning ibora tarkibida reallashgan yoki reallashmaganligiga, ot-komponent tarkibida qatnashadigan egalik affiksiga bog`liq. Masalan: agar ibora gapga teng qurilishli bo`lsa, nutqdan ega olmaydi (chunki bunday bo`lak iboraning o`z ichida qatnashadi) ko`zi tindi, ichi qora kabi.

Professor Sh. Raxmatullayev iboralarni ma`no turlari jihatidan a) nomlovchi iboralar va b) ifodalovchi iboralarga ajratib tasnif qiladi. Shulardan nomlovchi iboralar deyilganda olim predmetga xos belgining nomi (do`ppining tagidek), harakat holatning nomi (og`iz ko`pirtirmoq), harakatga xos bo`lgan belgining nomi (eshikdan kelmay teshikdan)ni bildiruvchi iboralarni tushunadi. Bunday tasnif esa iboralarning ma`lum qismi matnlarda nominativ funktsiya bajarishi mumkinligidan dalolat beradi. Masalan: belni bog`lamoq iborasi oddiy harakat —shaylanmoq, otlanmoq ma`nosini ifodalashga xizmat qiladi; biz chunon xizmatga belni bog`ladik, bormi himmat o`lchagich tarozilar: Belni bog`lang u jahonni to`ldiring qog`oz bilan. —Yelka qismoq iborasi adabiy tilda polisemantik xususiyatga ega. Uning dastlabki ma`nosi —sovuqdan yoki ruhiy azobdan yengil-moq bo`lsa keyingisi inkor yoki taajjub alomati —yo`q bilmayman kabi ma`nolarni ifodalovchi harakat bo`lib, uning ikkala ma`nosi ham nominativ funktsiya bajarishga bo`ysundirilgan.

Shunday qilib, badiiy matnda iboralarning ma`lum qismi denotativ asosga ega bo`lib, u yoki bu predmet, voqea-hodisani, xatti-harakatni nomlaydi, so`z atama funksiyasini bajaradi. Nutqni ixchamlashtirish funktsiyasi. Iboralarning ayrimlari ma`noni ixchamlashtirish (lakonizat-siyalash) xususiyati bilan ajralib turadi. Bunday holatni shoir Erkin Vohidov she`riyatida qo`llangan iboralarga doir olib borilgan kuzatishlar ham buni tasdiqlaydi. Masalan: adabiy tilda —ko`p gapirmoq, vaysaqilik qilmoq ma`nolarini ixcham tarzda —gap sotishga usta bo`lmoq iborasi bilan ifodalanadi. Xuddi shuningdek, —tosh otishga usta bo`lmoq iborasi ixcham tarzda —yomonlik, dushmanlik xatti-harakatlari qilmoq ma`nosini anglatadi. Obrazli ifodalash funktsiyasi. Badiiy nutqda, ayniqsa, she`riyatda qo`shma iboralar konkret, ko`rgazmali tasvir uchun xizmat qiladi, shaxs predmet, voqea-hodisaning

obrazli ifodasi bo`lib keladi. Masalan: —tishini tishiga qo`ymoq iborasi, —Istanbul fojiasi she`riy drammasidan olingan quyidagi parchada —toqat bilan chidamoq|| ma`nolarini obrazli tarzda ifodalashga xizmat qiladi: tasavvur qil qanday holga tushar xaloyiq. Tishni tishga qo`ydim. Yig`in tamom bo`ldi-yu, biz shiyponga borib yet-dik. Umuman baho funksiyali iboralar badiiy matnlarda, jumladan, Erkin Vohidov she`riyatida faol xarakterlovchi vositalardan biri sanaladi. Ular yordamida turli voqea-hodisalarga, predmetlarga bo`lgan lirik qahramon munosabati ifodalanadi, voqeband she`rlarda, dostonlarda esa bir personaj ikkinchisini ana shunday baholash funksiyasi kuchli bo`lgan iboralar yordamida xarakterlaydi: Bizlar ayollarning *to`lqinida oqib*, U kunlar haqida to`qiyimiz doston, Ammo o`lganlarga she`r, dostondan ne naf, ne foyda Yig`lashdan *qalb dardin aytib*. O`zbek tilidagi ko`pgina iboralar ekspressiv emotsional bo`yoqdorlik ajralmas xususiyat sanaladi. Masalan: tilimizda —arpasini xom o`rmoq|| iborasi nima yomonlik qildi ma`nosini ifodalaydi, bu ibora kuchli ohang bilan talaffuz qilinishiyoq unda emotsionallikning kuchliligidan dalolat beradi.

O`zbek frazeologizmlarning grammatik tabiati haqida so`z borganda, ularning ichki sintaktik qurilishi, paradigmatic shakllari, ibo-ralarning sintaktik qurshovi va ularda variantlanish hodisalarini tahlil qilish kerak bo`ladi. Frazeologik iboralarga grammatik nuqtayi nazardan qaraganda, bunday iboralarning bir xili so`zga teng kelib bir ma`noni anglatadi. Boshqa xillari so`z birikmasiga teng bo`ladi, ba`zilari gapga teng kelib, nisbiy tugal fikrni bildiradi. Mana shu xususiyatlarga qarab, frazeologik iboralarni grammatik tomondan dastlab uchga bo`lish mumkin:

1. So`zga teng kelgan frazeologik iboralar; qo`li ochiq (saxiy), qo`li qattiq (xasis), qattiqqo`l (talab-chan), ko`zi yo`lingda (intizor), ko`zi tushdi (ko`rdi), ko`z qorasi (farzandi) kabilar.
2. So`z birikmasiga teng kelgan frazeologik iboralar; ko`nglidagini ochib tashladi (sirini aytdi), o`zlarini aka eskilarini taka deb yurdi (yalinib yolvorib yurdi), ko`zini shira bosgan (muvaffaqiyatlar-dan esankiradi).

3. Gapga teng kelgan frazeologik iboralar; kengashli to`y tarqamas (har bir ish maslahat bilan bo`lsa yaxshi), qolgan ishga qor yog`ar (har bir ish o`z vaqtida bo`lishi durust), oyni etak bilan yopib bo`lmas (ayb-nuqsonlarni yashirib bo`lmaydi). So`zga teng kelgan frazeologik iboralarga morfologik jihatdan qaraganda unday iboralardan kelib chiqadigan ko`chma ma`no fe`l, sifat, ot va ravish so`z turkumlariga teng kelishi mumkin.

Frazeologik iboralar tuzilishi tomondan so`z birikmasi, sodda va qo`shma gap shakllarida keladi: 1. So`z birikmasi shaklidagi frazeologik ibora. 2. Sodda gap shaklidagi frazeologik ibora. 3. Qo`shma gap shaklidagi frazeologik ibora. Ingliz tilida grammatik jihatdan tasniflangan iboralar: Get the wrong end of the stick (misunderstand)-verb+object Pull a fast one (trick, deceive smb)-verb+object Poke your nose into (interfere)-verb+object Be over the moon (extremely happy)-verb+prepositional phrase Feel down in the dumps (depressed)-verb+prepositional phrase Be in the red (have a negative bank balance)-verb+ prepositional phrase Frazeologik birikmalarning ifoda plani sifatida kamida ikkita mustaqil so`z qatnashadi. O`zaro sintaktik bog`langan bu so`zlar mohiyatiga ko`ra birikmaga yoki gapga teng bo`ladi. Frazeologizm tarkibida qatnashgan so`zlar orasidagi sintaktik bog`lanish o`z kuchini saqlaydi, faqat ichki bo`ladi. Iboralarning paradigmatic shakllari (turlanishlari, tuslanishlari kabilar) dastavval ularning qaysi turkumga mansub ekanligi bilan belgilanadi. Iboralarning asosiy qismini fe`l frazeologik birliklar tashkil etadi. O`zbek tilidagi iboralarning leksik va grammatik variantlari mavjud. Leksik variantlar quyidagi turlarga bo`linadi. a) leksik almashtirish: og`ziga talqon solmoq, og`zi so`k solmoq. b) leksik tanlash: daryodan bir tomchi –daryodan tomchi. d) leksik qo`shish: esini tanimoq – es-hushini tanimoq. Bu variantlar orasida leksik almashtirish esa murakkab hisoblanadi.

Xulosa o`rnida, frazeologizmlarni milliy tadqiq qilishda tilshunoslikda keng tarqalgan distributiv metoddan foydalanish mumkin. Frazeologizmlarning nutqda ishlatilish xususiyatlarining distributiv metod yordamida o`rganish orqali ularning struktural-semantik belgilari chuqurroq aniqlanadi. Bundan tashqari, frazeo-

logizmlarni o`rganishda ularning semantik-struktural belgilarini tilning mazmun rejasi bilan uning ifo-da rejasining munosabati borasida qaramoq zarur. Frazelogizmlarning tarkibini tekshirishda uning komponentlari o`rtasidagi birikish turlarini birikuvchi so`zlarning tabiatini valentlik metodi asosida qaramoq zarur. Frazelogizmlarning strukturasi va ma`nolarini bir-biriga qarama-qarshi qo`yish (op-pozitsiya) aniqliklarga olib keladi.

Frazelogizmlarning grammatik tomonlarini ham hisobga olish zarur. Chunki frazeologizmlarning komponentlari o`rtasida sintaktik aloqalar, ularga qo`shiluvchi affikslar muhim rol o`ynaydi. Frazeo-logiyaning xususiyati shundaki, uning ma`nosini so`zma-so`z, aynan tushunish mumkin emas, balki uning —tagida yotganll ma`nosini anglash zarur. Masalan: —Bu odamning ko`ngliga qo`limni solib ko`rsam niyati buzuq ekanll jumlasidagi —ko`ngliga qo`limni solib ko`rsamll so`zlari aynan tushunilsa, hech qanday ma`no chiqmaydi, bu yerda —uning nima niyatda ekanini surishtirib ko`rsamll degan ma`no mujassam. Frazelogik birliklarning bir-birining o`rnida ishlatila olish xususiyati substansiya metodi yordami-da, ularning turg`un va almashtiruvchi komponentlari o`rtasidagi bog`lanishlar transformatsiya metodi yordamida chuqurroq ochiladi. Frazelogik birliklarning struktural-sintaktik metodda har bir so`z ham mustaqil ma`noga ega bo`lavermaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Yo`ldoshev B. Hozirgi o`zbek tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatla-ri./ Filologiya fanlari doktori dissertatsiya avtoreferati. T.,1993. 47-bet.
2. Yo`ldoshev B. O`zbek frazeologiyasi va frazeografiyaning shakllanishi hamda taraqqiyoti. S., 2007.
3. Yo`ldoshev B. Frazelogizmlarning adabiy til normasi munosabatiga doir. – T.: O`TA.1992. № 3-4. 37-42 b.
4. Yo`ldoshev B., Xalilov Q. Shoir Erkin Vohidovning frazeologizm qo`llash mahorati haqida//(Monografiya) Samarqand, 2007. – B. 22

5. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. М., 1986. – С. 55
6. Кунин А.В.. Английская фразеология – М., 1970.- 312 с.
7. Mamatov A.E. O`zbek tili frazeologizmlarning shakllanishi masalalari. DDA-T., 1999.
8. Mamatov A.E. O`zbek tili frazeologizmlarning shakllanishi -T., 1997.
9. Mamatov A.E. O`zbek tilida frazeologizmlarning shakllanish masalalari-T.: O`TA, 2001. № 3
10. Mamatov A.E. Hozirgi zamon o`zbek adabiy tilida leksik va frazeologik norma muammolari. T., 1991.
11. Mamatov A.E., Almamatova Sh. Frazeologik transpozitsiya va uni o`rganish haqida uslubshu-noslik va frazeologiyaning dolzarb muammolari. //SamDU to`plami, 2007.
12. Narimonova Z. Frazeologik iboralarning tarjimasi haqida.//O`zMU to`plami, 2007.
13. Ne`matov H., Rasulov R. O`zbek tili sistematik leksikologiyasi.-T.,1995.
14. Pinxasov U. Hozirgi o`zbek adabiy tili leksikologiyasi. – T.: —Fan, 1968.
15. Rafiyev A. Iboralar nutqimiz ko`rki -T.: —Fan, 1985.